

СТИЛІ ТА НАПРЯМИ ЕСТРАДНОЇ МУЗИКИ

Розглядаються стилі і напрями естрадної музики, історія виникнення та специфіка взаємодії провідних жанрів у цій сфері.

Ключові слова: естрадна музика, стилі естрадної музики, музичні напрями.

Рассматриваются стили и направления эстрадной музыки, история возникновения и специфика взаимодействия ведущих жанров в этой сфере.

Ключевые слова: эстрадная музыка, стили эстрадной музыки, музыкальные направления.

The styles and directions of pop music are considered and also the history of their origination, the tangle and interpenetration of different genres.

Key words: pop music, styles of pop music, musical direction.

Важливість музики в житті людини не підлягає сумніву. Будучи одним із найбільш ранніх видів творчості, які супроводжують людей практично весь час їх існування протягом багатьох століть, музика виконує не тільки розважальні, але й, у першу чергу, естетичні, виховні та соціальні функції.

Тривають постійні суперечки про те, що називати популярною музикою, до якого жанру, стилю, напрямку належить той чи інший музичний колектив, які музичні ознаки характеризують кожний стиль сучасної естрадної музики... Але ж практично всі стилі розвивалися під впливом один одного. Отже, постає проблема погляду на історичний розвиток музичних стилів та напрямів, їх взаємовплив і переплетення.

Аналіз останніх досліджень дає підстави вважати, що проблемам визначення та класифікації музичних стилів присвячено чимало видань. І критики, і педагоги, і музиканти та співаки у своїх працях намагалися дати своє бачення цієї проблеми. Про це свідчить наявність численних досліджень. Проте, на жаль, у багатьох дослідженнях майже не приділяється уваги проблематиці визначення стильової різнобарвності сучасної популярної естрадної музики, проблемі переплетення та взаємопроникнення різних жанрів. Певною мірою зазначені проблеми вирішуються в цій статті, метою якої є розгляд стилів і напрямів естрадної музики, визначення їх характеристик, історії виникнення та особливостей взаємовпливу різних естрадних жанрів.

Найбільшого розвитку естрадна музика набула у ХХ ст. До сфери естрадної пісні належать такі різновиди: традиційний романс, сучасна лірична пісня, пісня в танцювальних ритмах з розвиненим інструментальним супроводом (естрадно-симфонічного оркестру або вокально-інструментального ансамблю) [3].

Головне, що об'єднує численні види естрадної пісні, — прагнення їх авторів до максимальної доступності, запам'ятовуваності мелодії.

Коріння такого демократизму — в стародавньому романсі і в сучасному міському фольклорі.

Романс виник у XV ст. У Росію романс потрапив з Іспанії і незабаром набув національних ознак [16]. Виник жанр російського романсу, який швидко став популярним на хвилі віянь романтизму, згодом з'явився циганський романс. Чудові зразки романсу належать російським композиторам: О. Аляб'єву, О. Варламову, О. Верстовському, М. Глинці, М. Метнеру, А. Даргомижському, С. Рахманінову, Г. Свиридову, Б. Прозоровському та ін.

Як вокально-поетичний жанр, романс являє собою структуру, в якій однаково значущі слово, музика і мова. Романс пишеться для співу з акомпанементом одного інструмента, переважно це фортепіано. Зміст романсу не виходить за межі лірики, текст присвячується якомусь переживанню, зазвичай любовному. Наявність двох героїв породжує одну з найважливіших якостей романсу — його інтимність, камерність [11].

Відомі виконавці романсу: В. Агафонов, Г. Марлі, Л. Серебренніков, Ф. Шалаяпін, П. Лещенко, Л. Утьосов, А. Баянова, О. Малінін та ін. Окремо слід назвати О. Вертинського, який був не просто співаком, а й автором своїх пісень і в цьому був передвісником бардів, Висоцького, Окуджави ... [10].

Авторська пісня, або бардівська музика — популярний пісенний жанр, що виник у 1950–1960-і рр. XX ст. в СРСР на основі художньої самодіяльності. Спершу основу жанру склали студентські та туристські пісні, які відрізнялися живим, неформальним характером. Головною темою творів була «пісня мандрів» з центральними для неї образами дружби та дороги як «лінії життя» — шляхи в незвідане і шляхи до самопізнання. Зазвичай (хоча й не завжди) виконавці пісень цього жанру є водночас авторами і віршів, і музики — звідси й назва [1, с.3]. Романтичним лідером нового напрямку став Булат Окуджава.

Для покоління «шістдесятників» авторська пісня була однією з найзначніших форм самовираження. Із середини 60-х рр. XX ст. до іронічного, а пізніше й до відверто сатиричного трактування життя звернулися Ю. Кім, О. Галич. Естетику «пісні протесту» продовжив В. Висоцький. Він розширив коло інтонаційного забарвлення (вистіпування приголосних) і лексичних прийомів пісні, долучивши до неї пласт «зниженої» лексики.

Особливий інтерес у контексті розгляду жанрів вокальної музики викликає шансон (від фр. *chanson* — «пісня»), де також автор зазвичай сам є виконавцем [2]. Ранній шансон розвинувся в добу Середньовіччя у Франції з одноголосних світських пісень труверів. У кінці XIX — першій половині XX ст. цей жанр використовували співаки французьких кабаре. З кабаре шансон перейшов у французьку естрадну музику XX ст.

У жанрі класичного французького шансону провідне значення надається поетичному компоненту пісні. Цей жанр пов'язується в першу чергу з уесвітньо відомими іменами шансоньє: Моріса Шевальє, Шарля Трені й Едіт Піаф. Межа між шансоном та естрадною піснею

досить умовна, і далеко не кожного франкомовного співака можна безумовно віднести до того чи іншого напрямку. Часто шансоньє називають усіх виконавців, що співають французькою мовою за межами франкомовних країн.

Російський шансон (за аналогією з французьким шансоном) — збірний термін, яким позначають різні жанри естрадної російської музики: частину бардівських пісень, міський романс, деякі пісні військової тематики тощо [1].

Однак слід зауважити, що термін «Російський шансон» помилково використовувався в 1990-х рр., практично ототожнюючись з «блатною» піснею, яка почала звучати на концертній естраді, по радіо і на телебаченні.

Блатна пісня — пісенний жанр, що зародився в Російській імперії і оспівує побут та звичаї кримінального середовища, спочатку передбачений для середовища ув'язнених та осіб, близьких до злочинного світу. Цей жанр набув поширення і в Радянському Союзі. На межі ХХ–ХХІ ст. блатна пісня стала предметом масової культури [12, с. 80]. Зокрема пісню «Мурка» — один із символів блатної музики радянських часів — у новому аранжуванні виконують навіть реperi.

Більшістю напрямів популярної музики ХХ і початку ХХІ ст. ми зобов'язані Новому Світу. Яскравим прикладом є кантрі, що за популярністю в США не поступається поп-музиці. Цей стиль об'єднує два різновиди американського фольклору — музику білих поселенців, що влаштувалися в Новому Світі в XVII—XVIII ст., та ковбойські балади Дикого Заходу. Основні музичні інструменти цього стилю — гітара, банджо та скрипка. Нині існує тенденція до насичення кантрі елементами популярної музики, джазу, фолк-музики.

Наприкінці XIX ст. на Півдні США сформувалися нові музичні стилі, які згодом значно вплинули на зародження та розвиток джазу [15]. Один з них — спірічуелс — духовні пісні афроамериканців. Жанр спірічуелс оформився як модифіковані невольничі пісні негрів. Джерелом стали духовні гімни, завезені в Америку білими переселенцями. Джазові музиканти використовують деякі спірічуелс як теми для імпровізацій.

У сільських районах Півдня США виник блюз, який незабаром став найпопулярнішою музикою чорного населення країни [7]. Почувши сільський блюз, музикант і композитор Вільям Хенді був у захваті й вирішив використовувати цей стиль у популярних мелодіях, які він складав. Так, наприклад, виник знаменитий St. Louis Blues та багато інших композицій, що перебували біля джерел нового напрямку, який дістав назву джаз.

Крім блюзу важливим джерелом, з якого виник джаз, є регтайм — жанр американської музики, особливо популярний з 1900 по 1918 рр. [15, с. 16]. Батьківщиною регтайму вважають Середній Захід США. Його формування як самостійного музичного жанру відбувалося в тісному зв'язку афро-американського музичного фольклору (із запозиченням специфічних особливостей ритміки афро-американського

танцю кейкуоку) та найважливіших елементів європейської музичної культури: композиційної техніки, прийомів гармонізації та ін.

Джаз розвивався в Новому Орлеані в перші десятиліття ХХ ст. і незабаром затьмарив за популярністю регтайм [8]. Білі американці абсолютно не сприймали блюз, а ось джаз вони підхопили миттєво. Це була життєрадісна танцювальна музика, що точно відповідала темпу життя, який почав різко прискорюватися після Першої світової війни.

Головним інструментом регтайму було фортепіано, сільського блюзу — шестиструнна гітара. Джаз же припускав наявність цілого оркестру музикантів, які містили духові, ударні, іноді банджо, скрипку й інші інструменти.

У 1920-і рр. набувають поширення так звані біг-бенди, тобто великі, укрупнені оркестри. Джаз, який вони виконували, називають свінгом. Класиками свінгу є Луї Армстронг, Дюк Еллінгтон, Каунт Бейсі, а також Бікс Бейдербек, Бенні Гудмен та ін.

У 1930-і рр. свінг стає найпопулярнішою музикою у світі на той період. З ним змагається тільки естрадна лірична пісня. У кожній країні є свої особливості естрадного жанру, але у ХХ ст. явно відбувається взаємопроникнення фольклорних традицій: у європейські балади входять елементи афро-американської музики, джазові естрадні пісні збагачуються навіть східноєвропейськими, російськими мотивами. Так, Ірвінг Берлін — виходець з Росії і один з великих джазових композиторів, умів тонко вплести російські мелодії в тканину джазових творів.

За бурхливого розвитку, американський континент виявився неймовірно багатим у музичному сенсі, перш за все завдяки строкатому змішанню безлічі народів і культур. Західноєвропейська, середземноморська, африканська, індіанська культури і навіть культура південно-східної Азії об'єднувалися і перепліталися, утворюючи нові дивовижні стилі. Латинська Америка дала світові танго, самбу, Карібський басейн — каліпсо, ска та регі, Північна Америка — блюз, регтайм, джаз, рок-н-рол та ін.

Сільський блюз американського Півдня, перенесений у «чорні» міські квартали, до 1940-х рр. трансформувався в те, що нині називають ритм-н-блюз [7]. Термін введено до обігу в 1949 р. укладачами чартів американського журналу «Billboard» замість виразу «расова музика», поширеного раніше. Поставлений на чіткий танцювальний ритм, виконуваний групою («бендом»), яка використовувала електричні гітари, ритм-н-блюз часто відходив від інтимного, задумливого настрою раннього блюзу і перетворювався на шалену, надемоційну музику міських вечірок.

Так, ритм-н-блюз переростає в рок-н-рол, який буквально «підірвав» популярну культуру другої половини ХХ ст. Рок-н-рол — це суміш багатьох несумісних на перший погляд американських стилів музики [9]. Спочатку почалося повальне захоплення ним в Америці, а потім відбулося подальше його поширення спершу в Європі, а потім і в усьому світі. Такий несподіваний феномен був зумовлений соціаль-

ними та економічними передумовами. Однак, слід відзначити в першу чергу те, що музичний фундамент рок-н-ролу — негритянський ритм-енд-блюз — був уже сформований до початку 50-х рр. як самостійне явище. Білим виконавцям залишалося тільки освоїти цей стиль, а підприємцям — продати білій аудиторії. Знадобилося нове слово, яке дозволило б білим вважати цю музику своєю. Цим словом став «рок-н-рол».

Завдяки рок-н-ролу деякою мірою була усунена расова дискримінація, адже цю музику виконували як негри, так і білі. Засновниками і зачинателями культури були: Бо Діддлі, Чак Беррі, Фетс Доміно, Дітля Річард. Пізніше з'явився всім відомий «король рок-н-ролу» Елвіс Преслі.

Рок-н-рол став першою сходинкою формування рок-музики. Музика вже вийшла за рамки простого рок-н-ролу і термін скоротили до одного слова «рок».

Рок-музика — це поняття, яке містить певні музичні стилі, напрями, об'єднало численних креативних і талановитих людей [6]. Вона являє собою складний конгломерат течій, що відрізняються за музичними та немусичними ознаками: належністю до різних соціально-культурних рухів (наприклад, «панк-рок», альтернативний рок), віковою орієнтацією (рок для підлітків, рок для дорослих), динамічною інтенсивністю («важкий рок», «м'який рок»), місцем у системі художньої культури (комерційний «поп-рок», елітарний «рок-авангард») тощо. Сучасна рок-музика — складова естрадної музики [15]. Ця течія дуже строката за ідейно-художнім рівнем та естетичними принципами. Вона представлена як творами, які виражають протест проти соціальної несправедливості, мілітаризму, так і творами, що проповідують анархізм, аморальність, насильство [6]. Настільки ж різnorodна музична стилістика й ансамблів цієї течії. Є в них, однак, загальна основа, деякі відмінні ознаки.

Одна з таких ознак — використання співу (сольного та ансамблевого), тобто людського голосу, як особливого тембрового забарвлення, і тексту, який має самостійний смисл. Учасники рок-груп часто поєднують функції інструменталістів і вокалістів. Провідні інструменти — гітари, а також клавішні, рідше духові. Звучання інструментів посилюється різними перетворювачами звуку, електронними підсилювачами. Важливими ознаками рок-музики є: опора на блюзові композиційні структури та звукоряд, короткі поспівки; гіпертрофія метроритму; підвищена експресія вокального й інструментального інтонування.

Рок-музика настільки універсальна, що вмістила в собі багато стилів, які до неї не належать: джаз, блюз, кантрі, академічну музику, індійську, латинську. Це породило безліч напрямів року: 1) рок-н-рол, біг-біт (належить до британського року, нині так називається стиль електронної музики), блюз-рок, рокабілі (помітно вплив музики кантрі), скіффл; 2) альтернативний рок; 3) прогресивний рок, гаражний рок, джаз-рок, краут-рок, фрікбіт; 4) глем-рок, мерсібіт, російський рок, паб-рок, панк-рок; 5) фолк-рок; 6) хард-рок (важкий

рок); 7) пост-панк; 8) техно-рок, порно-копри-гор-грайнд, психоделічний рок; 9) хардкор; 10) построк, софт-рок, 11) готік-рок, No Wave; 12) грайнд, нойзкор [9].

Скіффл музика виконується на імпровізованих музичних інструментах, як акомпанемент. Причому інструментом може бути будь-який предмет, від гребінця до зубної щітки.

Альтернативний рок — відгалуження рок-музики, до якого ввійшли групи з нетрадиційними стилями гри. Термін виник у 1980-і рр. і охоплював безліч стилів (madchester, психоделічний жанр, гранж, математичний рок, інді-поп, тві-поп, пост-гранж, нойз-рок, шугей-зінг).

Прогресивний рок або ж арт-рок вмістив елементи джаз-культури та ф'южну, а також класичної музики. Складовими прогресивного року є такі жанри: мат-рок, симфо-рок, прогресив-метал.

Фолк-рок поєднує в собі суміш рок-музики та фольклору. Однією з перших американських пісень такого формату вважається «House of the Rising Sun», яку в 1964 р. виконала група «The Animals».

Зародившись у середині ХХ ст. як жанр і розвиваючись у різних напрямках, рок-музика почала «співпрацювати» з іншими видами мистецтва. Музиканти збагачували свої виступи театралізованими виставами. Так виникло поняття рок-опера. Рок-опера відрізняється від простого концептуального альбому наявністю ролей і сюжету. Перша рок-опера «Ісус Христос Супер-зірка» створена Ендрю Ллойд-Веббером у 70-х рр. минулого століття.

Інший жанр популярної музики, де взаємодіють різні види мистецтва, — мюзикл. Мюзикл — музично-сценічний твір, у якому переплітаються діалоги, пісні, музика, важливу роль відіграє хореографія. Попередниками мюзиклу були безліч легких жанрів, де змішалися шоу, вар'єте, французький балет і драматичні інтерлюдії. У вересні 1866 р. на сцені Нью-Йорка була представлена постановка «Black Crook», де перепліталися романтичний балет, мелодрама й інші жанри. Саме вона вважається початком нового жанру [2].

Три головні компоненти мюзиклу — музика, поезія і лібрето. Сюжети для мюзиклів часто використовують з відомих літературних творів. Світову популярність жанру забезпечили бродвейські мюзикли, такі як: «Кішки» Ендрю Ллойд-Веббера (1981), «Чикаго» Джона Кендера (1975).

Сучасна поп-музика формувалася паралельно з іншими жанрами і не завжди була відокремлена від них [13]. У 1950 і 1960-х рр. її найтиповішою формою був так званий «традиційний поп», який у СРСР називали «естрадна музика», «естрада». Традиційний поп виконують співаки-солісти під фоновий акомпанемент. У США естрада була тісно пов'язана з джазом (Френк Сінатра), у Франції — з шансоном.

Значну частину поп-музичної сцени США складають чорношкірі виконавці у жанрі соул. Соул — найбільш емоційно-чуттєвий, «душевний» напрям популярної музики чорношкірих мешканців США [9]. Хоча соул виник ще в 1950-х, до 1980-х рр. він залишався музикою, яку слухали переважно афроамериканці. Такі музиканти, як Ма-

райа Кері, Уітні Х'юстон, Пол Янг та Тіна Тернер, яка виступає на R & B і соул-сцені з кінця 1950-х рр., зробили цей стиль одним із основних у сучасній поп-музиці.

Основний інструмент у поп-музиці — людський голос, акомпанементу приділяється другорядна роль: поп-музиканти, що акомпанують собі, не грають соло і зазвичай не є авторами пісень. Важливу роль у поп-музиці відіграє ритмічна структура: багато поп-пісень пишуться для танців і мають чіткий, незмінний біт. Основна музична одиниця в поп-музиці — окрема пісня чи сингл; її середня тривалість здебільшого — від 2 до 4 хвилин, що відповідає радіоформату. Запальні ритми, нескладні для сприйняття слова і загальний позитивний настрій — ось що робить цю музику такою «заразливою» [14].

Справжнім проривом у поп-музиці стало формування в 1970-і стилю «диско», представленого такими групами, як «ABBA», «Boney M», «Bee Gees». Цей стиль витісняє рок-н-рол на дискотеках, і з цього часу танцювальна музика є одним з основних напрямів у поп-музиці.

Стиль «Диско» виник зі сплаву негритянської інструментальної музики з елементами співу та пластики, характерних для естрадних співаків з Латинської Америки, зокрема з острова Ямайки [2]. Загальна формула диско-композиції є такою: танцювальний ритм у темпі близько 120-140 ударів на хвилину (що практично вдвічі перевищує нормальний людський пульс) і «живі», яскраво оркестровані мелодії. В аранжуваннях використовують соло струнних і духових. Структура пісень складається з декількох контрастних розділів, що не дозволяє довгим композиціям набриднути слухачеві.

У середині 80-х рр. до стилю диско зріс новий інтерес. Оскільки основні музиканти, що працювали в цьому напрямі, перебували в Європі, нову хвилю диско стали іменувати Euro Disco.

Тісно пов'язана в Західній Європі і США з індустрією грампласту та практикою діяльності дискотек, музика стилю диско виявилася одним із швидкоплинних напрямів естрадно-танцювальної музики 2-ї половини ХХ ст.

На початку 90-х рр. у танцювальній музиці сформувалися нові напрями, які остаточно замінили собою диско. Це, перш за все, EuroDance та ItaloDance.

Реакцією на диско став також стиль хіп-хоп, створений ді-джеями «чорних» нью-йоркських дискотек. Виникнувши в Південному Бронксі, в 1980-х рр. хіп-хоп став частиною молодіжної культури в багатьох країнах світу [5]. А в середині 1980-х рр. сформувався домінуючий напрям сучасної «чорної» музики, який називають реп — речитатив, котрий зазвичай читається під музику з важким бітом або хіп-хоп.

З кінця 1990-х рр. з вуличного андеґраунду хіп-хоп поступово перетворився на частину музичної індустрії, а до середини першого десятиліття нинішнього століття субкультура стала «модною». Також реп вплинув на R'n'B-музику.

Проте в різних регіонах світу існують свої особливості, пов'язані з суміщенням ритмів поп-музики і національних мелодій. Так, варто

відзначити латиноамериканську поп-музику з її численними танцювальними жанрами — самба, румба, ча-ча-ча, ламбада, макарена. «Латина» набула популярності і на Півночі завдяки таким виконавцям, як Глорія Естефан, Рікі Мартін. Близькосхідна поп-музика відрізняється незвичайною мелодикою. Свій колорит має і японська поп-музика.

Однак, незважаючи на тривалу і бурхливу історію, поп є консервативним. Він має тенденцію відображати поточну музичну кон'юнктуру, а не прогресивні напрями. Це пов'язано з тим, що видавці, зазвичай, не налаштовані на комерційний ризик і прихильні до виконавців у перевірених жанрах. У зв'язку з цим поп орієнтований на абстрактну середню аудиторію, а не субкультуру фанатів.

На поп-музику 1980-х рр. мали вплив хіп-хоп, соул і ритм-енд-блюз. У 1990 та 2000-і рр. до цього додається танцювальна електронна музика (рейв) [4]. Ця музика створена (на відміну від акустичної музики) переважно за допомогою електронних засобів — синтезаторів, семплерів, комп'ютерів тощо, в якій матеріалом для композиції є записані звуки, природні або штучні.

Часто під електронною музикою розуміють так звану електронну клубну музику (електронну танцювальну музику), піджанрами якої є техно, хаус, драм-н-бейс, хардкор, брейкбіт, транс.

Електронна музика як самостійний напрям започаткована на межі 1960–1970-х рр. стараннями виконавців краут-року, до початку 1980-х рр. виникли три основні напрями: електронно-інструментальна музика; фонові «музика навколишнього середовища»; «пісенні» форми електронної музики.

Таким чином, серед естрадної творчості минулого та сучасності кожна людина може знайти для себе ту музику, яка найбільше відповідає її естетичним потребам. Музичні напрями, стилі та жанри, переплітаючись, розвиваючись, сприяють виникненню нових музичних течій. Вони впливають на світогляд усіх без винятку поколінь, національностей, верств суспільства. Це визначення свідчить не стільки про популярність музичного мистецтва, скільки про його здатність точно висловити світовідчуття епохи, її духовні устремління, надії та ілюзії.

Перспективами подальших досліджень може бути вивчення розвитку жанрів і стилів сучасної естрадної музики в Україні та їх вплив на молодіжну субкультуру.

Список літератури

1. Аннинский Л. Барды / Л. Аннинский. — Иркутск : Изд. Сапронов, 2005. — 382 с.
2. Бондаренко В. Энциклопедия популярной музыки / В. Бондаренко, Ю. Дроздов. — Мн. : Экономпресс, 2006. — 479 с.
3. Гершуни Е. Заметки о музыкальной эстраде / Е. Гершуни. — Л. : Сов. композитор, 1963. — 58 с.
4. Горохов А. Музпросвет: история современной электронной музыки / А. Горохов. — М. : Ad Marginem, 2003. — 334 с.
5. История и развитие хип-хоп культуры / авт.-сост. С. Н. Возжаев, А. В. Максимов, Ю. К. Ярушников; предисл. В. А. Лукова. — М., 2004.

6. Козлов А. Рок-музыка: истоки и развитие. Ч. 2 / А. Козлов. — М. : Знание, 1990. — 56 с.
7. Конен В. Д. Блюзы и XX век / В. Д. Конен. — М. : Музыка, 1981. — 81 с.
8. Конен В. Д. Рождение джаза / В. Д. Конен. — 2-е изд. — М. : Сов. композитор, 1990. — 320 с.
9. Королев О. Краткий энциклопедический словарь джаза, рок- и поп-музыки: термины и понятия / О. Королев. — М. : Музыка, 2006. — 168 с.
10. Кравчинский М. Легенды и звезды шансона. От Вертинского до Шуфутинского / М. Кравчинский, Н. Насонова. — СПб. : Амфора, ТИД Амфора, 2008. — 413 с.
11. Кюи Ц. А. Русский романс: очерк его развития. — СПб. : Ф. Финдейзен, 1896.
12. Левин Л. И. Блатная песня / Л. И. Левин Эстрада в России. XX век : энциклопедия. — М. : «Олма-Пресс», 2004. — С. 79—81.
13. Мешкова А. Массовая музыкальная культура XX века / А. Мешкова, А. Коробова. — Екатеринбург : УГК, 2004. — 99 с.
14. Орлова И. В ритме новых поколений (Молодежные музыкальные жанры в общей системе современной музыкальной культуры) / И. Орлова. — М. : Знание, 1988. — 54 с.
15. Провозина Н. История джазовой и эстрадной музыки / Н. Провозина. — Ханты-Мансийск : ЮГУ, 2004. — 195 с.
16. Соболева Г. Русский романс / Г. Соболева. — М. : Знание, 1980. — 112 с.

Надійшла до редколегії 15.12.2010 р.